

Patryk Kukliński

Swoboda wypowiedzi artystycznej w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

1. Swoboda wypowiedzi w regulacjach międzynarodowych

Swoboda wypowiedzi (wolność wypowiedzi, swoboda ekspresji) należy do grona najbardziej podstawowych i jednocześnie najważniejszych wolności człowieka. Określa się ją mianem „super-prawa”¹, co podkreśla jej szczególną rolę w systemie prawa oraz konieczność zapewnienia wysokiej ochrony. Nie bez znaczenia pozostaje również rola swobody wypowiedzi w poszukiwaniu prawdy².

Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPCz, Trybunał) postrzega swobodę wypowiedzi w kategoriach fundamentu demokratycznego społeczeństwa, który umożliwia rozwój społeczeństwa oraz samorealizację jednostek³. Zauważa on, że wolność wypowiedzi stanowi również podstawową gwarancję dla ochrony innych praw człowieka⁴. Swoboda ekspresji została wyartykułowana m.in. w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (art. 19), Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych (art. 19), Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej (art. 11) czy też Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych

---

1 L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 584–585.

2 A. Biłgorajski, *Granice wolności wypowiedzi. Studium...*, s. 29.

3 Wyrok ETPCz z 17 grudnia 1976 r. w sprawie *Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 5493/72.

4 L. Clements, *European...*, s. 171.

Wolności (art. 10) – dalej: Konwencja, Europejska Konwencja Praw Człowieka⁵. Definicje tej wolności różnią się jednak co do szczegółowości ujęcia, treści wolności⁶, a także zakresu i granic ochrony.

2. Elementy składowe i ograniczenia swobody wypowiedzi w Konwencji

W Konwencji swoboda wypowiedzi została umiejscowiona pomiędzy wolnościami politycznymi a osobistymi. Zgodnie z treścią art. 10 ust. 1 Konwencji składa się ona z trzech elementów, które obejmują wolność posiadania poglądów, wolność przekazywania informacji i idei oraz wolność ich otrzymywania. Jej realizacja ma się odbywać „bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe”⁷.

Wolność posiadania poglądów wiąże się ze sferą wewnętrzną człowieka (*forum internum*) i jest wolnością o charakterze pierwotnym, jako że myśli można przekazywać wyłącznie w sytuacji, jeśli się je posiada. Pozwala ona na kształtowanie ocen i opinii, które dotyczą wszelkich sfer życia jednostek. Jej podmiotami są wyłącznie osoby fizyczne. Z wolnością posiadania poglądów wiążą się przede wszystkim obowiązki negatywne państwa⁸.

Wolność przekazywania informacji i idei oznacza natomiast możliwość komunikacji treści, które autor chciałby rozpowszechnić. Grono odbiorców ma w tym przypadku charakter otwarty i co do zasady – nieograniczony. Informacje to zdarzenia istniejące obiektywnie (stwierdzenia faktów), a idee – subiektywne propozycje interpretacji faktów (sądy ocenne). Przekaz jest pojęciem otwartym w zakresie jego formy i treści, obejmuje wypowiedzi ustne, pisemne, a nawet symboliczne. Za wypowiedź mogą zostać uznane gesty, ubiór czy też działania, które są nośnikiem określonej treści i komunikują ją, np. blokowanie dróg, utrudnianie polowań poprzez trąbienie w róg myśliwski, mające odwrócić uwagę

---

5 Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dn. 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.

6 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 585.

7 Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dn. 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.

8 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 590–591.

polujących psów⁹, przeszkadzanie w wędkowaniu¹⁰ i gesty dezaprobaty¹¹. Do wspomnianego katalogu należą również wypowiedzi polityczne, naukowe, artystyczne, rozrywkowe, materiały dotyczące pewnych skonkretyzowanych zbiorowości lub pojedynczych osób (i ich prywatności). To że wypowiedź nie spotyka się z akceptacją „przeciętnego odbiorcy” nie jest równoznaczne z nieuznaniem jej za wypowiedź niechronioną przez prawo oraz ograniczeniem zakresu jej ochrony. Co więcej, Trybunał stwierdził, że swoboda wypowiedzi staje się najważniejsza właśnie w przypadku prezentowania idei, które uderzają, szokują i podważają aktualny porządek¹². Co do zasady forma i środek komunikacji nie ograniczają zakresu pojęcia „przekaz”. Obejmuje on również wypowiedzi w środkach masowego przekazu – prasie, radiu, telewizji i Internecie. W literaturze wskazuje się, że „jedynym w zasadzie kryterium granicznym jest natura danego działania”¹³.

Wolność otrzymywania informacji i idei pozostaje sprzężona z wolnością ich przekazywania, umożliwiając interakcje na linii jednostka – społeczeństwo. W przypadku obu aspektów tej wolności podmiotami są zarówno osoby fizyczne, jak i prawne. W zakresie kwestii przekazu informacji o znaczeniu publicznym prawo do „odpowiedniego informowania społeczeństwa” zostało sformułowane już w wyroku ETPCz w sprawie *Sunday Times*¹⁴ pod koniec lat 70. XX wieku i powtórzyły je kolejne wyroki¹⁵. Omawiana wolność ma przede wszystkim wymiar

9 Wyrok ETPCz z 23 września 1998 r. w sprawie *Steel i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 68416/001; wyrok ETPCz z 25 listopada 1999 r. w sprawie *Hashman i Harrup przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 25594/94.

10 Wyrok ETPCz z 11 stycznia 2001 r. w sprawie *Nikol i Selvanayagam przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 32213/96.

11 Wyrok ETPCz z 21 października 2014 r. w sprawie *Murat Vural przeciwko Turcji*, skarga nr 9540/07; wyrok ETPCz z 30 października 2014 r. w sprawie *Shvydka przeciwko Ukrainie*, skarga nr 17888/12.

12 Wyrok ETPCz z 3 lutego 2009 r. w sprawie *Women on Waves i inni przeciwko Portugalii*, skarga nr 31276/05.

13 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 593–595.

14 Wyrok ETPCz z 26 kwietnia 1979 r. w sprawie *Sunday Times przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 6538/74.

15 Wyrok ETPCz z 8 lipca 1986 r. w sprawie *Lingens przeciwko Austrii*, skarga nr 9815/82; wyrok ETPCz z 29 października 1992 r. w sprawie *Open Door i Dublin Well Woman przeciwko Irlandii*, skarga nr 14234/88.

negatywny (obowiązek nieingerencji władz publicznych w proces komunikacji)¹⁶. Jednocześnie wolność otrzymywania informacji i idei nie może stanowić podstawy generalnego roszczenia wobec władz o dostęp do informacji, które w jej ocenie nie mają publicznego charakteru¹⁷.

Zakres ochrony determinują cechy autora wypowiedzi oraz specyfika podmiotu, którego wypowiedź dotyczy. Nie bez znaczenia pozostaje dziedzina, treść, forma i środek przekazu¹⁸, w tym rodzaj wypowiedzi (polityczna, komercyjna, artystyczna). Odwołując się do kryterium autora treści należy wspomnieć o silniejszej ochronie wypowiedzi polityków, które padają w ramach debaty publicznej¹⁹. Wyjątkowa ochrona dotyczy również środków masowego przekazu. Media to jedno z najważniejszych źródeł informacji, ich zadaniem jest m.in. kontrola władz (konceptcja *public watchdog*), dlatego na szczególną uwagę zasługują wypowiedzi dziennikarzy i innych twórców medialnych ze „starych” i „nowych” mediów²⁰. Ich uprzywilejowanie pozostaje ściśle związane z klauzulą „obowiązków i odpowiedzialności” – sformułowaną w art. 10 Konwencji – czyli obowiązkiem działania w dobrej wierze, etycznego²¹ i rzetelnego²². Węższa swoboda wypowiedzi dotyczy innych autorów wypowiedzi – urzędników państwowych, służb wojskowych czy też więźniów²³. Kolejne kryterium, pozwalające na ocenę intensywności ochrony, wiąże się z osobą, której wypowiedź dotyczy (przedmiotem wypowiedzi). Zgodnie z orzecznictwem ETPCz najszersze granice swobody wypowiedzi dotyczą krytyki członków rządu, co wynika z ich wysokiej pozycji w procesie sprawowania władzy²⁴. Ścisła kontrola społeczna dotyczy również innych polityków. Granicą swobody wypowiedzi jest w ich przypadku konieczność zapewnienia otwartej debaty politycznej²⁵, a ewentualne ograniczenia

---

16 Wyrok ETPCz z 26 marca 1987 r. w sprawie *Leander przeciwko Szwecji*, skarga nr 9248/81.

17 P. Leach, *Taking...*, s. 322; zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 591–593.

18 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 596.

19 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 621.

20 P.B. Hugenholtz, *Copyright...*, s. 6.

21 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 622.

22 K. Święcka, *Ochrona...*, s. 236.

23 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 622–625.

24 Wyrok ETPCz z 24 kwietnia 1992 r. w sprawie *Castells przeciwko Hiszpanii*, skarga nr 11798/85.

25 Wyrok ETPCz z 8 lipca 1986 r. w sprawie *Lingens przeciwko Austrii*, skarga nr 9815/82.

dotyczą faktów ze sfery życia prywatnego, które pozostają bez związku z debatą publiczną²⁶. Członkowie rządu i politycy muszą wykazywać się większą tolerancją na krytykę. Mniejszą akceptacją w tym zakresie powinni się odznaczać funkcjonariusze publiczni. Właściwe wykonywanie zadań publicznych wymusza w ich przypadku zagwarantowanie zaufania publicznego – w szczególności ochronę przed obraźliwymi i agresywnymi atakami dotyczącymi pełnionej służby²⁷. Krytyka w przypadku urzędników wymaga większej solidności w zakresie argumentów oraz łagodności w obrębie stosowanych środków²⁸. Najwyższe granice wolności wypowiedzi dotyczą osób prywatnych. W przypadku konfliktu swobody wypowiedzi (art. 10 Konwencji) z prawem do ochrony prywatności²⁹ (art. 8 Konwencji) ochrona pozostaje uzależniona od cech osoby, której wypowiedź dotyczy. W związku z tym maksymalna opieka ze strony władz dotyczy osób prywatnych, niezwiązanych z debatą publiczną³⁰. Podobny standard obowiązuje osoby co prawda znane opinii publicznej, które jednak nie sprawują funkcji publicznych i nie włączają się świadomie do politycznego dyskursu (tzw. status quasi-publiczny)³¹; z tego kręgu wyłączone są jednostki, w stosunku do których toczy się postępowanie karne czy też skazanych. W przypadku polityków i (świadomych) uczestników życia publicznego (niewyraźną) granicą staje się informowanie o sferze intymnej i życiu rodzinnym³² albo wkraczanie do sfery związanej z delikatnymi uczuciami człowieka³³.

26 Wyrok ETPCz z 6 lutego 2001 r. w sprawie *Tammer przeciwko Estonii*, skarga nr 41205/98.

27 Wyrok ETPCz z 11 marca 2003 r. w sprawie *Lešník przeciwko Słowacji*, skarga nr 35640/97; wyrok ETPCz z 21 marca 2002 r. w sprawie *Nikula przeciwko Finlandii*, skarga nr 31611/96.

28 I.C. Kamiński, *Swoboda...*, s. 201–207.

29 M. Zubik, *Ochrona...*, s. 7–21.

30 Wyrok ETPCz z 17 października 2006 r. w sprawie *Gourguenidze przeciwko Gruzji*, skarga nr 71678/01.

31 Wyrok ETPCz z 24 czerwca 2004 r. w sprawie *von Hannover przeciwko Niemcom*, skarga nr 59320/00.

32 Wyrok ETPCz z 6 lutego 2001 r. w sprawie *Tammer przeciwko Estonii*, skarga nr 41205/98; wyrok ETPCz z 4 czerwca 2009 r. w sprawie *Standard Verlags GmbH przeciwko Austrii*, skarga nr 21277/05.

33 Wyrok ETPCz z 14 czerwca 2007 r. w sprawie *Hachette Filipacchi Associés przeciwko Francji*; skarga nr 71111/01, wyrok ETPCz z 18 maja 2004 r. w sprawie *Editions Plon przeciwko Francji*, skarga nr 56148/00.

Zgodnie z art. 10 ust. 2 Konwencji ograniczenie swobody wypowiedzi jest możliwe, jeśli pozostaje uzasadnione tzw. celami prawowitymi. W ich katalogu znalazły się: bezpieczeństwo państwowe, integralność terytorialna, bezpieczeństwo publiczne ze względu na konieczność zapobieżenia zakłóceniu porządku lub przestępstwu, ochrona zdrowia i moralności, ochrona dobrego imienia i praw innych osób, zapobieżenie ujawnieniu informacji poufnych oraz zagwarantowanie bezstronności i powagi władzy sądowej³⁴. Wśród kryteriów, które pozwalają na ingerencję władz, znalazły się legalność formalna, materialna, niezbędność w demokratycznym społeczeństwie oraz warunki dodatkowe. Z pierwszego kryterium wynika, że władze publiczne mają działać na podstawie i w granicach prawa, a więc ograniczenie musi być przewidziane przez system prawny³⁵. Spełnienie wymogu legalności materialnej oznacza, że stosowane ograniczenie służy realizacji jednego z powyższych celów prawowitych. Niezbędność w demokratycznym społeczeństwie oznacza wystąpienie pilnej potrzeby społecznej, która wymaga reakcji władz³⁶. Do warunków dodatkowych należą: wytyczna dotycząca realizacji swobody wypowiedzi „bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe”, wskazówka interpretacyjna, zgodnie z którą korzystanie z tych wolności (składowych swobody wypowiedzi) pociąga za sobą „obowiązki i odpowiedzialność” oraz wiąże się z „wymogami formalnymi, warunkami, ograniczeniami i sankcjami”, a także kompetencja władz publicznych poszczególnych państw do „poddania procedurze zezwoleń przedsiębiorstw radiowych, telewizyjnych lub kinematograficznych”³⁷.

Możliwość ingerencji wyrażona poprzez formułę klauzuli limitacyjnej wskazuje, że wolność wypowiedzi nie ma charakteru absolutnego³⁸. Dopuszczalność ograniczeń wiąże się z koniecznością stosowania po pierwsze – wąskiej interpretacji, a po drugie – przedstawienia

---

34 Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dn. 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.

35 Zob. A. Biłgorajski, *Granice wolności wypowiedzi czy wolność...*, s. 176.

36 M.A. Nowicki, w: *Wokół...*, s. 785.

37 Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dn. 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.

38 K. Machowicz, *Wolność...*, s. 93.

wyjaśnienia co do niezbędności ingerencji, które będzie przekonujące³⁹. Dobro społeczeństwa demokratycznego konstytuuje znaczenie omawianej swobody i determinuje jej granice⁴⁰. Realizacja swobody ekspresji rodzi ryzyko konfliktu ze wspomnianym prawem do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (art. 8 Konwencji), ale i prawem do wolności myśli, sumienia i wyznania (art. 9 Konwencji), zgromadzania i stowarzyszania się (art. 11 Konwencji)⁴¹ czy zasadą domniemania niewinności (art. 6 ust. 2 Konwencji). W związku z tym władze publiczne, poza powstrzymaniem się od arbitralnych ingerencji, podejmują w określonych okolicznościach pewne działania pozytywne, umożliwiające „rzeczywiste, skuteczne korzystanie z wolności wypowiedzi”⁴².

3. Swoboda wypowiedzi artystycznej

Pojęcie przekazu (wypowiedzi) jest naprawdę szerokie, tymczasem analiza literatury przedmiotu i orzecznictwa ETPCz pozwala na wyróżnienie trzech podstawowych typów wypowiedzi – politycznych, komercyjnych i artystycznych⁴³, które mają różne zadania w społeczeństwie demokratycznym⁴⁴. Zauważa się, że objęcie danej wypowiedzi ochroną konwencyjną oraz wyznaczenie jej poziomu nie zależy od zakwalifikowania wypowiedzi do określonej kategorii. Determinantami są zasadność ochrony określonych informacji i idei, które zostają wyrażone w pewnej formie oraz swoboda wypowiedzi nadawcy⁴⁵. Jednakże zakres ochrony, który przyznaje się wypowiedzi w oparciu o jej przedmiot, jest różnicowany przez Trybunał. Hierarchicznie najwyższej znajdują się kolejno wypowiedzi polityczne, artystyczne i komercyjne⁴⁶. Takie uporządkowanie stało się przedmiotem sporu w doktrynie. Jedni genezy hierarchizacji poszukują

39 Wyrok ETPCz z 12 lipca 1990 r. w sprawie *Observer and Guardian przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 13585/88

40 A. Biłgorajski, *Granice wolności wypowiedzi. Studium...*, s. 177.

41 Zob. L. Clements, w: *European...*, s. 172–173.

42 Zob. M.A. Nowicki, w: *Wokół...*, s. 778.

43 Zob. M.A. Nowicki, w: *Wokół...*, s. 748–774; L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 625–630; A. Biłgorajski, *Granice wolności wypowiedzi czy wolność...*, s. 95–99.

44 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 626.

45 M. Grzymkowska, *Zakres...*, s. 258.

46 M. Górski, *Swoboda...*, s. 46.

w przymusie ochrony demokracji przed „gołym nadużyciem władzy”. Jest to powód, dla którego najważniejsze w dyskursie publicznym są wypowiedzi polityczne, a w przypadku pozostałych rodzajów – pozostawia się władzom publicznym poszczególnych krajów szeroki margines swobody z pewną „abstrakcyjną zasadą”⁴⁷. Krytycy powyższego ujęcia zaznaczają, że brakuje w orzecznictwie, logice i filozofii podstaw do uprzywilejowania wypowiedzi politycznych i wolności mediów kosztem wypowiedzi artystycznych⁴⁸. Jak widać, pierwsze stanowisko pozostaje osadzone w wykładni historycznej Konwencji (intencja autorów tego aktu), tymczasem oponenti są bliżsi ewolucyjnemu podejściu do interpretacji Konwencji (doktryna „żyjącego instrumentu” – *living instrument*)⁴⁹.

Według ETPCz fundamentem społeczeństwa demokratycznego jest nieskrępowana debata polityczna⁵⁰, dlatego margines swobody państw został w przypadku wypowiedzi politycznych ukształtowany w sposób wąski⁵¹. Wypowiedzi komercyjne (przede wszystkim reklamy) służą promowaniu towarów i usług⁵², a w konsekwencji – interesów gospodarczych firm i generowaniu (wzrostowi) zysków⁵³. Ochrona takich materiałów powinna uwzględniać wymóg zapewnienia uczciwej konkurencji⁵⁴ i rzetelności informacyjnej, a także zabezpieczenia konsumentów przed nieprawdziwą lub błędną reklamą⁵⁵. Wypowiedziom komercyjnym towarzyszy większy margines ocenny, którym dysponują władze krajowe⁵⁶. Wypowiedź artystyczna to szczególnie wytwór, oddający osobowość twórcy, wpływający na wrażliwość odbiorcy,

---

47 P. Mahoney, *Universality...*, s. 367–369.

48 A. Lester, *Universality...*, s. 76.

49 M. Górski, *Sędziowski...*, s. 5–21.

50 Wyrok ETPCz z 8 lipca 1986 r. w sprawie *Lingens przeciwko Austrii*, skarga nr 9815/82.

51 P. Leach, w: *Taking...*, s. 321.

52 Zob. A. Biłgorajski, *Granice wolności wypowiedzi czy wolność...*, s. 98.

53 Wyrok ETPCz z 24 lutego 1994 r. w sprawie *Casado Coca przeciwko Hiszpanii*, skarga nr 15450/89.

54 Wyrok ETPCz z 20 listopada 1989 r. w sprawie *Markt intern Verlag GmbH i Klaus Beermann przeciwko Niemcom*, skarga nr 10572/83.

55 Wyrok ETPCz z 24 lutego 1994 r. w sprawie *Casado Coca przeciwko Hiszpanii*, skarga nr 15450/89.

56 P. Leach, w: *Taking...*, s. 321; wyrok ETPCz z 23 czerwca 1994 r. w sprawie *Jacobowski przeciwko Niemcom*, skarga nr 16608/90.

rozpatrywaną w kategoriach estetycznych⁵⁷. Sztuka od wieków zaspokaja najważniejsze potrzeby egzystencjalne i duchowe człowieka, co potwierdza tylko znaczącą (i wzrastającą) rolę takich wypowiedzi w społeczeństwach demokratycznych⁵⁸.

Początki prawnej ochrony swobody wypowiedzi artystycznej wiążą się w Stanach Zjednoczonych z praktyką Sądu Najwyższego jeszcze z początku XX wieku⁵⁹. Gwarancję konstytucyjną w tym porządku stanowi pierwsza poprawka do amerykańskiej konstytucji, która chroni proces twórczy artysty i jego produkt (efekt). Tamtejsi teoretycy i praktycy konsekwentnie zakładają, że sztuka należy do zakresu wolności słowa⁶⁰. Europejska Konwencja Praw Człowieka z 1953 r. nie wyraziła *expressis verbis* swobody wypowiedzi artystycznej. Uczyniono to dopiero w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r. (wyliczenie z art. 19 ust. 2 zawiera „dzieło sztuki”)⁶¹. Pierwsze merytoryczne rozstrzygnięcie ETPCz w kwestii tej wolności to sprawa *Müller i inni przeciwko Szwajcarii*, w której wyrok zapadł 24 maja 1988 r.⁶² Trybunał już wtedy nie miał wątpliwości, że dyspozycja art. 10 Konwencji obejmuje wypowiedzi artystyczne, będące ważną składową demokratycznego społeczeństwa, którą należy chronić przed wszelkimi nadmiernymi ograniczeniami⁶³. Co ciekawe, w doktrynie dostrzeżono pewne sprzężenie zwrotne pomiędzy prawem międzynarodowym i systemami krajowymi – gwarancje swobody wypowiedzi artystycznych o charakterze konstytucyjnym

57 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 628.

58 T. Lomas, *Positive...*, s. 3, < <https://repository.uel.ac.uk/download/ccdbdb919ff569585aff15b6d5af6bc9b7b4e76af8b6e2ccc019a295ccd1222b/684057/Lomas%2520%25282016%2529%2520-%2520Positive%2520art%2520%2528uploadable%2529.pdf> >, dostęp: 15 czerwca 2019 r.

59 Wyrok SN Stanów Zjednoczonych z 2 lutego 1903 r. w sprawie *Bleistein przeciwko Donaldson Lithographing Co.*, 188 US 239, 251 (1903); wyrok SN Stanów Zjednoczonych z 11 października 1949 r. w sprawie *Rosenberg przeciwko Board of Education of City of New York*, 92 N.Y.S.2d 344 (Sup. Ct. Kings County 1949).

60 R.M. O’Neil, *Artistic...*, s. 177–178.

61 Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dn. 16 grudnia 1966 r., Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167.

62 Wyrok ETPCz z 24 maja 1988 r. w sprawie *Müller i inni przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 10737/84.

63 Zob. L. Clements, w: *European...*, s. 180; P. Leach, w: *Taking...*, s. 329–330; I.C. Kamiński, *Ograniczenia...*, s. 396.

trafiały do krajowych aktów normatywnych w momencie rozwoju umów międzynarodowych regulujących kwestie praw człowieka i obywatela, co następowało po II wojnie światowej⁶⁴.

Z orzecznictwa ETPCz wynika, że wypowiedź artystyczna umożliwia nie tylko wykreowanie i przekazanie autorskiej wizji świata, lecz także ocenę otaczającej rzeczywistości. Tego typu treści mogą kształtować opinię publiczną i przyczyniać się do rozwiązywania problemów społeczeństwa⁶⁵. Przykładowo, problematyka rasy, płci i orientacji seksualnej stała się przedmiotem sztuki, natomiast sztuka – centralnym medium dla aktywistów, którzy dążą do osiągnięcia równości w tych dziedzinach⁶⁶. Do wypowiedzi artystycznych zaliczamy m.in. dzieła literackie, obrazy, rzeźby, filmy, spektakle teatralne i utwory literackie. Ich cechą charakterystyczną pozostaje więc różnorodność formy⁶⁷. Ekspresja artystyczna jest co do zasady postrzegana jako aspekt wolności do przekazywania idei⁶⁸. Ograniczone zastosowanie znajduje tutaj rozróżnienie na stwierdzenia faktów i sądy ocenne⁶⁹. Podobnie jak w przypadku wypowiedzi politycznych i komercyjnych, orzecznictwo ETPCz nie wypracowało jednej definicji legalnej wypowiedzi artystycznej⁷⁰, która ułatwiałaby kategoryzację różnorodnych treści oraz określenie wyraźniejszych ram swobody ekspresji artystycznej. Problem rozgraniczenia poszczególnych typów wypowiedzi jest zauważalny w ostatnim orzecznictwie Trybunału. W wyroku w sprawie *Sekmadienis*, dotyczącej ukarania grzywną firmy odzieżowej, która zrealizowała kampanię reklamową z wykorzystaniem postaci Jezusa Chrystusa i Maryi (fotografie modeli i modelek z aureolami nad głową, podpisane: „Jezu, co za spodnie!”, „Matko święta, co za sukienka!” czy „Jezus Maria, co ty masz na sobie!”) ETPCz uznał sporną wypowiedź za komercyjną, a nie artystyczną. Stwierdził on naruszenie

---

64 Zob. M. Górski, w: *Standardy...*, s. 29–30.

65 Wyrok ETPCz z 24 maja 1988 r. w sprawie *Müller i inni przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 10737/84.

66 A. Adler, *What's...*, s. 1502.

67 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 628.

68 P. Leach, w: *Taking...*, s. 330.

69 Zob. M.A. Nowicki, w: *Wokół...*, s. 773.

70 Zob. M. Górski, w: *Swoboda...*, s. 44–68.

przez władze litewskie art. 10 Konwencji – przedmiotem rozważań stała się jednak ochrona wierzeń religijnych przed krytyczną reklamą, a nie sama swoboda ekspresji artystycznej⁷¹. Z kolei w sprawie *Sinkova* smażenie jaj na pomniku wojennym nie zostało zakwalifikowane przez Trybunał jako wypowiedź artystyczna ani wykonywanie wolności wypowiedzi artystycznej, lecz jako „szczególne zachowanie w szczególnym miejscu” (ang. *particular conduct in a particular place*). W takiej formie protestu studentki przeciwko marnowaniu gazu naturalnego ETPCz nie dopatrzył się naruszenia art. 10 Konwencji⁷². Odmiennej oceny co do rodzaju wypowiedzi dokonał on jednak w sprawie *Alekhina*. W tym przypadku występ⁷³ członkiń zespołu Pussy Riot w moskiewskiej katedrze Trybunał uznał za „połączenie zachowania i ekspresji werbalnej, które stanowiło formę artystycznej i politycznej wypowiedzi” (ang. *a mix of conduct and verbal expression that amounted to a form of artistic and political expression*), chronionej przez art. 10 Konwencji⁷⁴. Powyższa rozbieżność rozstrzygnięć Trybunału wskazuje, że kryterium typologii wypowiedzi jest trudne do uchwycenia (treść artystyczna może zostać uznana m.in. za przekaz komercyjny lub artystyczno-polityczny), a ocena ingerencji dokonywana przez Trybunał – szczególnie zależna od określonego stanu faktycznego. Wydaje się również, że ETPCz nie docenia w sposób wystarczający roli wypowiedzi artystycznych, bagatelizując ich formę oraz możliwości społecznego oddziaływania. Świadczą o tym argumentacje Trybunału w poszczególnych rozstrzygnięciach. W sprawie *Karataş*⁷⁵ ocenił on, że poezja jest wypowiedzą zrozumiałą i adresowaną do ograniczonego grona adresatów, natomiast w sprawie *Alinak*⁷⁶ czy *Lindon, Otchakovsky – Laurens*

71 Wyrok ETPCz z 30 stycznia 2018 r. w sprawie *Sekmadienis Ltd. przeciwko Litwie*, skarga nr 69317/14.

72 Wyrok ETPCz z 27 lutego 2018 r. w sprawie *Sinkova przeciwko Ukrainie*, skarga nr 39496/11.

73 Występ trwał tylko nieco ponad minutę, ponieważ został przerwany przez strażników, którzy zmusili zespół do opuszczenia katedry. Stanowił on wyraz dezaprobaty dla sytuacji politycznej w Rosji z początku 2012 r. oraz patriarchy Cyryla, przywódcy rosyjskiego Kościoła prawosławnego, który skrytykował protesty po wyborach parlamentarnych w grudniu 2011 r.

74 Wyrok ETPCz z 17 lipca 2018 r. w sprawie *Maria Alekhina i inni przeciwko Rosji*, skarga nr 38004/12.

75 Wyrok ETPCz z 8 lipca 1999 r. w sprawie *Karataş przeciwko Turcji*, skarga nr 23168/94.

76 Wyrok ETPCz z 29 marca 2005 r. w sprawie *Alinak przeciwko Turcji*, skarga nr 40287/98.

*i July*⁷⁷ podkreślił niewielkie oddziaływanie noweli jako formy artystycznego i społecznego przekazu (zestawiając ją z przekazami medialnymi). Trybunał przyznaje wypowiedziom artystycznym „relatywnie mały zakres ochrony” w porównaniu z wypowiedziami politycznymi, a nawet komercyjnymi⁷⁸ – pozostaje więc pytanie, czy powodów takiego stanu należy poszukiwać we wspomnianym niedocenieniu znaczenia ekspresji artystycznej przez ETPCz. Ograniczona ochrona dotyczy również „czystych” wypowiedzi artystycznych, które pozostają bez związku z debatą publiczną, nie mają charakteru politycznego⁷⁹. Można stwierdzić z dużym prawdopodobieństwem, że liczba orzeczeń ETPCz w zakresie swobody wypowiedzi artystycznej (do końca 2018 r. Trybunał wydał w tym przedmiocie tylko 19 wyroków)⁸⁰ odstaje od rzeczywistej skali naruszeń. W treści raportu *The State of Artistic Freedom 2018* wskazano na ponad 550 przypadków naruszeń tej wolności⁸¹. Ubogość dorobku orzeczniczego wiąże się najprawdopodobniej z brakiem zainteresowania ochroną prawną wśród artystów, nieznajomością jej metod, a także pewnym przyzwyczajaniem twórców do problemów, traktowanych jako element specyfiki pracy artystycznej⁸².

Jednocześnie należy podkreślić, że wielość interpretacji towarzysząca wypowiedziom artystycznym, ich potencjał do analizy rzeczywistości społecznej i rozwiązywania jej problemów sprawiają, że treści artystyczne mogą przyczyniać się do debaty publicznej. Przedmiotem ingerencji władz publicznych stają się jednak te przekazy, które są bez powodu obraźliwe, dlatego też nie przyczyniają się do publicznej dyskusji, prowadzącej do postępu w dziedzinie spraw ludzkich⁸³. Jednym z celów prawowitych zawartych w klauzuli limitacyjnej w art. 10 ust. 2 Konwencji jest ochrona moralności. W przypadku swobody wypowiedzi artystycznych może

---

77 Wyrok ETPCz z 22 października 2007 r. w sprawie *Lindon, Otchakovsky – Laurens i July przeciwko Francji*, skargi nr 21279/02 i 36448/02.

78 D. Bychawska-Siniarska, *Wolność...*, s. 67.

79 A. Lester, *Sztuka ...*, s. 76.

80 Zob. M. Górski, w: *Swoboda...*, s. 44.

81 S. Plipat, *The State...*, s. 25, < www.freemuse.org >, dostęp: 15 czerwca 2019 r.

82 Zob. M. Górski, w: *Swoboda...*, s. 64–66.

83 Wyrok ETPCz z 20 września 1995 r. w sprawie *Otto-Preminger-Institute przeciwko Austrii*, skarga nr 13470/87.

ona stanowić uzasadnienie ograniczenia, zwłaszcza jeśli przekaz zawiera elementy obsceniczne lub bluźniercze. Większy jest w tych przypadkach margines ocenny, którym dysponują władze publiczne; także ETPCz uznaje, że to sądy krajowe dysponują odpowiedniejszymi kompetencjami w zakresie rozstrzygania sporów wykazujących związek z problematyką moralności⁸⁴. Wynika to z faktu, że brakuje jednego, europejskiego konsensusu co do kategorii moralności. Rozumienie tego pojęcia podlega ciągłej redefinicji, a jego zakres – ewolucji, ponieważ rzeczywistość społeczna jest coraz bardziej podatna na zmiany, także w obrębie moralności czy obyczajowości. Odmienności w postrzeganiu moralności i nadawanym jej znaczeniu mogą mieć nawet charakter lokalny⁸⁵. Wspomniany szeroki margines swobody pozostaje przedmiotem krytyki. Postuluje się choćby częściowe ograniczenie w tym zakresie⁸⁶. Z drugiej strony pojawiają się głosy o konieczności właściwego stosowania i zrozumienia tej doktryny, co prowadziłyby do zmniejszenia lub nawet wyeliminowania szerokości i arbitralności władz krajowych w stosowaniu marginesu swobody ocen⁸⁷. Wolność wypowiedzi artystycznej może wymagać uzgodnienia z wolnością wyznania⁸⁸, za jedną z ram swobody działalności artystycznej należy uznać szacunek dla uczuć religijnych⁸⁹. Podobnie jak w przypadku moralności, brakuje jednolitego standardu, który wskazywałby na rolę i miejsce religii w kulturze Europy. Jednocześnie nie należy zapominać, że autorzy i promotorzy dzieł uczestniczą w wymianie informacji i idei (kulturowych, politycznych, społecznych), kluczowej z perspektywy społeczeństwa demokratycznego⁹⁰. W związku z tym władze państwowe nie mogą bez potrzeby wkraczać w wolności ekspresji tych podmiotów⁹¹. Jednakże twórców oraz podmioty rozpowszechniające czy promujące dzieła

84 Zob. P. Leach, w: *Taking...*, s. 321; L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 629.

85 Wyrok ETPCz z 20 września 1995 r. w sprawie *Otto-Preminger-Institute przeciwko Austrii*, skarga nr 13470/87.

86 D. Bychawska-Siniarska, w: *Wolność...*, s. 64; A. Lester, w: *Sztuka...*, s. 78.

87 A. Wiśniewski, *The European...*, s. 125.

88 J. Biesiadzińska, *Jestem...*, s. 17.

89 K. Gaczyńska, *Wolność...*, s. 61.

90 D. Voorhoof, *Defamation...*, s. 256; D. Voorhoof, H. Cannie, *Freedom...*, s. 413.

91 Wyrok ETPCz z 24 maja 1988 r. w sprawie *Müller i inni przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 10737/84.

wiąże klauzula „obowiązków i odpowiedzialności”⁹², a także klauzula imitacyjna z art. 10 ust. 2 Konwencji⁹³. Wypowiedź artystyczna, podobnie jak inne przekazy, może zawierać elementy obrażające, szokujące lub niepokojące, na co wskazywał już wyrok w sprawie *Handyside*⁹⁴. Orzecznictwo ETPCz wskazuje na pewne granice swobody wypowiedzi artystycznej, zawierającej elementy obsceniczne i bluźniercze⁹⁵. Należą do nich: przeprowadzenie kampanii reklamowej i grono ewentualnych odbiorców⁹⁶, charakter odbiorców, w tym dostępność wypowiedzi dla młodzieży⁹⁷ oraz uprzedzenia publiczności dotyczące kwestii kontrowersyjnej natury wypowiedzi⁹⁸.

Analiza literatury przedmiotu i orzecznictwa ETPCz dotyczącego swobody wypowiedzi artystycznej pozwala na wskazanie dwóch dość wyraźnych trendów. Pierwszy z nich wiąże się z chęcią poszukiwania związków wypowiedzi artystycznych z polityką (sferą publiczną). Ich wykazanie powoduje zwiększenie intensywności ochrony, nawet jeśli przekaz ma charakter zniesławiający⁹⁹, bez wątpienia obsceniczny¹⁰⁰ lub podważa integralność terytorialną państwa, wzywając do użycia przemocy¹⁰¹. W takim przypadku Trybunał nie bada istoty wypowiedzi artystycznej – wystarczającym uzasadnieniem dla jej swobody stają się „wymogi społeczeństwa

---

92 Wyrok ETPCz z 24 maja 1988 r. w sprawie *Müller i inni przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 10737/84.

93 Wyrok ETPCz z 11 marca 2014 r. w sprawie *Jelševar i inni przeciwko Słowenii*, skarga nr 47318/07.

94 Wyrok ETPCz z 17 grudnia 1976 r. w sprawie *Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 5493/72.

95 Zob. L. Garlicki, w: *Konwencja...*, s. 629.

96 Wyrok ETPCz z 20 września 1995 r. w sprawie *Otto-Preminger-Institute przeciwko Austrii*, skarga nr 13470/87; wyrok ETPCz z 8 lipca 1999 r. w sprawie *Karataş przeciwko Turcji*, skarga nr 23168/94.

97 Wyrok ETPCz z 24 maja 1988 r. w sprawie *Müller i inni przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 10737/84; wyrok ETPCz z 25 listopada 1996 r. w sprawie *Wingrove przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 17419/90.

98 Wyrok ETPCz z 24 maja 1988 r. w sprawie *Müller i inni przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 10737/84.

99 Wyrok ETPCz z 22 października 2007 r. w sprawie *Lindon, Otchakovsky-Laurens i July przeciwko Francji*, skargi nr 21279/02 i 36448/02.

100 Wyrok ETPCz z 25 stycznia 2007 r. w sprawie *Vereinigung Bildender Künstler przeciwko Austrii*, skarga nr 68354/01.

101 Wyrok ETPCz z 8 lipca 1999 r. w sprawie *Karataş przeciwko Turcji*, skarga nr 23168/94.

demokratycznego” i ograniczony zasięg oddziaływania. Takie podejście Trybunału może wynikać z przekonania o (historycznym) pierwszeństwie wypowiedzi politycznych nad innymi typami wypowiedzi. Wydaje się jednak, że zmiany społeczne wręcz wymuszają wzrost znaczenia wypowiedzi artystycznej jako wartości kluczowej dla pluralistycznego społeczeństwa demokratycznego¹⁰². Poprzestanie na konstatacji, że dana wypowiedź artystyczna ma publiczne znaczenie, bez próby wykazania jej cech konstytutywnych, ogranicza rolę i znaczenie ekspresji artystycznej oraz jest wyrazem wybiórczego podejścia do tej problematyki ze strony Trybunału. Z perspektywy efektu osiągnięty zostaje jednak cel w postaci zredukowania marginesu ocennego władz krajowych oraz pojawia się możliwość (zwycięskiej) konkurencji swobody wypowiedzi artystycznej z ochroną moralności i uczuć religijnych. Odwołanie do sfery publicznej ma jednak ograniczony zasięg, na co wskazuje I. Kamiński, stwierdzając, że: „kryterium publicznego znaczenia wypowiedzi tylko sporadycznie może zostać bezpośrednio użyte w odniesieniu do wypowiedzi artystycznej. Będzie tak, jeśli obok wymiaru artystycznego dzieło nawiązuje do pewnych aspektów życia zbiorowego, stanowiąc np. formę komentarza do nich lub mając postać wspomnień”¹⁰³.

Drugi trend polega na akcentowaniu specyfiki pewnej składowej ekspresji artystycznej – wypowiedzi satyrycznych. Przekazy satyryczne charakteryzują się odpowiednim doбором środków (jak przesada i deformacja rzeczywistości) oraz realizują określone funkcje (poruszają i prowokują odbiorców)¹⁰⁴. Szeroka jest skala satyry jako komentarza do rzeczywistości i jej „bohaterów” – od delikatnej, ironicznej, lecz wyważonej krytyki do agresywnego i obraźliwego ataku¹⁰⁵. Ochrona wypowiedzi satyrycznych ma szczególnie charakter zwłaszcza w sytuacjach, gdy wypowiedź pozostaje wolna od elementów obscenicznych i bluźnierczych oraz odwołuje się do kwestii natury publicznej¹⁰⁶. Wymiar artystyczny

102 Zob. M. Górski, w: *Standardy...*, s. 67.

103 Zob. I.C. Kamiński, w: *Ograniczenia...*, s. 425.

104 Zob. M.A. Nowicki, w: *Wokół...*, s. 773.

105 M. Hodak, *Satyra...*, s. 85.

106 Wyrok ETPCz z 6 października 2009 r. w sprawie *Kuliś i Różycki*, skarga nr 27209/03; wyrok ETPCz z 20 października 2009 r. w sprawie *Alves da Silva przeciwko Portugalii*, skarga nr 42665/07.

(a właściwie satyryczny), przy spełnieniu powyższych przesłanek, skutkowałby zwiększeniem ochrony konwencyjnej i limitacją marginesu swobody, którym dysponują władze poszczególnych państw. Mogłoby to prowadzić do zwiększenia orzeczniczej spójności w przyszłości oraz ograniczenia hierarchizacji w zakresie poszczególnych typów wypowiedzi czy chociażby emancypacji wypowiedzi artystycznych w zestawieniu z treściami natury politycznej.

Freedom of artistic expression in the case-law of the European Court of Human Rights

The main topic of this work is the analysis of the freedom of artistic expression with the focus on the case-law of the European Court of Human Rights. The article discusses the basic components of freedom of expression such as the freedom to hold opinions and to receive and impart information and ideas. This work indicates the subjective criteria (features of the author's speech and the specifics of hers/his statement) and the subject (field, content, form, medium, and type of expression) which determine the scope of protection of freedom of expression. Article defines the criteria for restricting the freedom of expression and legitimate aims contained in the limitation clause in Article 10 section 2 of the European Convention on Human Rights. The considerations covers the specificity of freedom of artistic expression. The analysis takes into account the position of artistic expression in the hierarchy of particular types of speech and the historical evolution of protection of these contents in international acts and ECHR jurisprudence. The key issues are the role of artistic expression in a democratic society, the limits of freedom of artistic expression stemming from the European Convention on Human Rights and the case-law of the ECHR, as well as current trends in the case-law of this Court.

Keywords: artistic expression, freedom of artistic expression, limits of freedom of artistic expression, restrictions on freedom of artistic expression, freedom of expression

Patryk Kukliński – magister prawa; Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski.

Bibliografia

- Adler A., *What's Left: Hate Speech, Pornography, and the Problem for Artistic Expression*, „California Law Review” 1996, nr 6.
- Biesiadzińska J., *Jestem artystą, więc wolno mi wszystko? O kolizji wolności działalności artystycznej z wolnością wyznania*, w: *Konflikty wartości? O wolności wypowiedzi i religii*, red. J. Biesiadzińska, P. Kalinowski, M.J. Nocuń, Warszawa 2015.
- Biłgorajski A., *Granice wolności wypowiedzi czy wolność wypowiedzi ponad granicami? Kilka uwag na temat zakresu wolności wypowiedzi w Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *Wolność wypowiedzi i jej granice. Analiza wybranych zagadnień*, red. A. Biłgorajski, Katowice 2014.
- Biłgorajski A., *Granice wolności wypowiedzi. Studium konstytucyjne*, Warszawa 2013.
- Bychawska-Siniarska D., *Wolność artystyczna w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: *Swoboda wypowiedzi w działalności artystycznej. Materiały z konferencji zorganizowanej w dniu 16 grudnia 2013 r. przez Obserwatorium Wolności Mediów w Polsce Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, Zakład Praw Człowieka Wydziału Politologii Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie i Zakład Praw Człowieka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego*, red. D. Bychawska-Siniarska, D. Głowacka, Warszawa 2014.
- Clements L., *European Human Rights. Taking a case under the Convention*, Londyn 1994.
- Gaczyńska K., *Wolność wypowiedzi w sztuce a obraza uczuć religijnych, czyli granice swobody ekspresji artystycznej*, w: *Konflikty wartości? O wolności wypowiedzi i religii*, red. J. Biesiadzińska, P. Kalinowski, M.J. Nocuń, Warszawa 2015.
- Garlicki L., w: *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1 – 18*, red. L. Garlicki, t. I, Warszawa 2010.
- Górski M., *Sędziowski aktywizm ETPC a deficyty strukturalne systemu Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2017/2018.
- Górski M., *Swoboda wypowiedzi artystycznej. Standardy międzynarodowe i krajowe*, Warszawa 2019.
- Grzymkowska M., *Zakres ochrony wolności wypowiedzi komercyjnej w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2005, nr 5/1/2.

- Hodak M., *Satyra jako szczególny rodzaj krytyki*, w: *Swoboda wypowiedzi w działalności artystycznej. Materiały z konferencji zorganizowanej w dniu 16 grudnia 2013 r. przez Obserwatorium Wolności Mediów w Polsce Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, Zakład Praw Człowieka Wydziału Politologii Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie i Zakład Praw Człowieka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego*, red. D. Bychawska-Siniarska, D. Głowacka, Warszawa 2014.
- Hugenholtz P.B., *Copyright and freedom of expression in Europe*, w: *Innovation Policy in an Information Age*, red. R.C. Dreyfuss, H. First, D.L. Zimmerman, Oxford 2000.
- Kamiński I.C., *Ograniczenia swobody wypowiedzi dopuszczalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza krytyczna*, Warszawa 2010.
- Kamiński I.C., *Swoboda wypowiedzi w orzeczeniach Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, wyd. 2, Zakamycze 2003.
- Leach P., *Taking a Case to the European Court of Human Rights*, Oxford 2005.
- Lester A., *Sztuka dla sztuki – komentarz do orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach z zakresu wolności wypowiedzi artystycznej*, w: *Swoboda wypowiedzi w działalności artystycznej. Materiały z konferencji zorganizowanej w dniu 16 grudnia 2013 r. przez Obserwatorium Wolności Mediów w Polsce Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, Zakład Praw Człowieka Wydziału Politologii Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie i Zakład Praw Człowieka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego*, red. D. Bychawska-Siniarska, D. Głowacka, Warszawa 2014.
- Lester A., *Universality Versus Subsidiarity: A Reply*, „European Human Rights Law Review” 1998, nr 1.
- Lomas T., *Positive art: Artistic expression and appreciation as an exemplary vehicle for flourishing*, < <https://repository.uel.ac.uk/download/ccdbdb919ff569585aff15b6d5af6bc9b7b4e76af8b6e2ccc019a295ccd1222b/684057/Lomas%2520%25282016%2529%2520-%2520Positive%2520art%2520%2528uploadable%2529.pdf> >.
- Machowicz K., *Wolność wypowiedzi w Polsce wobec ochrony prawa do prywatności*, Warszawa 2018.
- Mahoney P., *Universality versus Subsidiarity in the Strasbourg Case Law on Free Speech: Explaining Some Recent Judgments*, „European Human Rights Law Review” 1997, nr 4.
- Nowicki M.A., w: *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, wyd. 7, Warszawa 2017.

- O'Neil R.M., *Artistic freedom and academic freedom*, „Law and Contemporary Problems” 1990, nr 3.
- Plipat S., *The State of Artistic Freedom 2018*, raport, < www.freemuse.org >.
- Świąćka K., *Ochrona dóbr osobistych a wolność krytyki prasowej*, w: *Praktyczne aspekty wolności wypowiedzi*, red. W. Lis, Z. Husak, Toruń 2011.
- Voorhoof D., Cannie H., *Freedom of expression and information in a democratic society. The added but fragile value of the European Convention on Human Rights*, „The International Communication Gazette” 2010, nr 72 (4–5).
- Voorhoof D., *Defamation and libel laws in Europe – the Framework of Article 10 of the European Convention on Human Rights (ECHR)*, „Media Law & Practice” 1992, nr 4.
- Wiśniewski A., *The European Court of Human Rights. Between judicial activism and passivism*, Gdańsk 2016.
- Zubik M., *Ochrona prywatności informacji o zdrowiu w nowym prawodawstwie Unii Europejskiej*, „Przegląd Konstytucyjny” 2018, nr 3.